

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

У статті представлені результати дослідження особливостей прояву відповідальності в підлітків у взаємозв'язку з різними характеристиками, проявами особистості. Виявлено зв'язок між рівнем самооцінки відповідальності у підлітків з мотивацією на успіх; з вольовими якостями особистості, а також з такою якістю особистості як совісність.

Ключові слова: відповідальність, рівень самооцінки відповідальності.

О.В. Коломійцева, С.В. Маковеева

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ПОДРОСТКОВ

В статье представлены результаты исследования особенностей проявления ответственности у подростков во взаимосвязи с разными характеристиками, проявлениями личности. Выведена связь между уровнем самооценки ответственности у подростков с мотивацией на успех; с волевыми качествами личности, а также с таким качеством личности как совестливость.

Ключевые слова: ответственность, уровень самооценки ответственности.

O.V.Kolomejtseva, S.V.Makoveeva

FEATURES OF DISPLAY OF RESPONSIBILITY AT TEENAGERS

In article at teenagers results of research of features of display of responsibility are presented to interrelations with different characteristics, displays of the person. Communication between level of a self-appraisal of responsibility at teenagers with motivation on success is revealed; with strong-willed qualities of the person, and also with such quality of the person as conscientiousness.

Key words: responsibility, level of a self-appraisal of responsibility.

Постановка проблеми. Процес демократизації сучасного суспільства значною мірою залежить від того, наскільки людина здатна брати на себе відповідальність за власні вчинки. У сучасної молоді значно зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації. В той же час багато авторів (М.Й.Боришевський, І.С.Булах, І.В.Дубровіна, А.О.Реан, Л.А.Регуш) відмічають прояви духовної спустошеності, егоїзму, інфантилізму та втрату підростаючим поколінням почуття відповідальності, які, особливо у підлітковому віці, викликають занепокоєння батьків, педагогів та потребують пильної уваги психологів.

Відомо, що процес переходу від дитинства до дорослості відбувається

гостро й часто досить драматично, і в ньому найвиразніше переплітаються суперечливі тенденції особистісного розвитку. Головним досягненням підлітка є набуття якісно нового рівня особистісного зростання, коли структурується його свідоме ставлення до себе як до дорослої людини.

Важливі основи для розвитку відповідальності закладаються у підлітковому віці. Велика роль у цьому процесі належить прагненням підлітка до дорослості, потребі у самоствердженні, оволодінню навичками оцінної діяльності. Але через недостатній життєвий досвід, не сформованість моральних цінностей, нестійкість мотивації, відповідальність у цей віковий період носить ситуативний характер [2].

У світлі вищевикладеного розвиток у підлітків ініціативи, самостійності, відповідальності, суб'єктності, здатності активно й творчо будувати свої відносини з різними сферами дійсності стає однією з найважливіших завдань психологів, педагогів, батьків.

Проблема розвитку відповідальності в підлітків - це насамперед практична проблема у зв'язку з тим, що на сьогодні завдання розвитку відповідальності стає однією з першочергових, гостро відчувається недолік психолого-педагогічної літератури, присвяченої цьому питанню. Теоретичні й практичні питання розвитку відповідальності мають потребу в докладному висвітленні. Ті роботи з проблеми, які існують, присвячені лише деяким її сторонам і часто виявляються досить важкодоступними саме для тих, кому вони потрібні.

Застосовуючи адекватні психолого-педагогічні технології, можна стимулювати, коректувати становлення й розвиток відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідальність в сучасних наукових дослідженнях розглядається комплексно і є однією з актуальних проблем філософії, етики, соціології, психології, педагогіки, екології, політології та інших наук.

Вивченню відповідальності присвячена значна кількість як теоретичних, так і експериментальних досліджень. Методологічні проблеми відповідальності вивчали С.Л.Рубінштейн, Ж.Піаже, Ф.Хайдер, К.Хелкама та інші. У багатьох працях виділені складові (М.В.Левківський, М.В.Савчин, В.Ф.Сафін,

Т.М.Сидорова), критерії відповідальності (К.А.Абульханова-Славська), крім того, одержано важливі дані про розвиток відповідальності у різних видах діяльності (М.Т.Дригус, Л.Є.Коршунова, К.Муздибаєв, Н.П.Нечаєва, А.Л.Слободський, М.І.Сметанський та інші).

В психологічних дослідженнях відповідальність визначається як — цілісна психологічна якість, яка інтегрує духовні, соціально-психологічні і психофізіологічні функції особистості [3].

Відповідальність є особистісною основою поведінки. Для людини з розвиненим почуттям відповідальності характерним є усвідомлення важливості і необхідності доручень, обов'язків, які покладаються на неї, сумління їх виконання; прагнення вийти за рамки формального обов'язку; здатність передбачати наслідки своїх вчинків та коригувати свою діяльність.

Відповідальність – один із самих складних феноменів у теорії вольових якостей. Її називають "якістю вищого порядку" через тісний взаємозв'язок з емоційною, моральною і світоглядною сторонами особистості. Ця якість відбиває схильність особистості притримуватися у своїй поведінці звичайних соціальних норм, виконувати свої обов'язки і її готовність дати звіт за свої дії перед суспільством і самим собою [1].

В історії зарубіжної психології виділяють чотири основні концептуальні підходи до вивчення особистості: психодинамічний, біхевіоральний, гуманістичний та когнітивний. Якщо перші два виникли раніше і повністю відкидали поняття відповідальності, то гуманістична та когнітивна теорії вперше звернулися до відповідальності як психологічного поняття.

У психологічній науці виділяється декілька напрямів вивчення відповідальності, між якими існує чимало суперечностей. Відповідальність розглядається як якість особистості; як смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості; як ставлення особистості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що питання відповідальності школяра дістали висвітлення у роботах К.О.Абульханової-

Славської, І.Д.Беха, М.Т.Дригус, К.Муздибаєва, С.Л.Рубінштейна, М.В.Савчина, Т.М.Титаренко, М.І.Томчук, О.Я.Чебикіна, Т.С.Яценко та ін.).

Дослідники (Б.Г.Ананьєв, І.С.Кон, С.Л.Рубінштейн, О.Г.Спіркін) вказують на взаємозв'язок відповідальності із самосвідомістю особистості. С.Л.Рубінштейн стверджував, що завдяки відповідальності, особистість як суб'єкт свідомо привласнює собі все, що робить, відносить до себе всі виконані нею справи і вчинки і свідомо приймає на себе за них відповідальність як їх автор і творець [2].

Метою статті є дослідження особливостей прояву відповідальності підлітків, а також розробка шляхів по формуванню особистісних новоутворень, які сприяють розвитку відповідальності у підлітків.

Онтогенетичний розгляд проблеми відповідальності показує, що вона як моральна якість особистості виникає на певному етапі морального розвитку дитини (Л.І.Божовіч, Л.І.Дементій, Д.Б.Ельконін, В.М. М'ясищев, Т.А.Репіна, Е.Б.Шорохова та інші). Моральні норми усвідомлюються нею, визнаються чи не визнаються, переходять чи не переходять у внутрішню спонукальну силу, що стимулює діяльність певної спрямованості. Когнітивні уявлення особистості про моральні норми поведінки, перетворення їх у внутрішні регулятори поведінки і діяльності становлять сутність процесу розвитку та виховання відповідальності [5].

Аналіз науково-методичних джерел та конкретного психолого – педагогічного досвіду показав, що відповідальність є головною умовою конструктивної діяльності, активності суб'єкта, а отже, і його постійного розвитку. І навпаки, будь-які захисні дії (відхід, заперечення проблем, агресія) найчастіше пов'язані зі спробами зняти із себе особистісну відповідальність за те що відбувається. За даними досліджень К. Хелькама [5], рівня суб'єктивної відповідальності діти досягають до 12 років. Разом з тим, належного рівня розвитку соціальної відповідальності в підлітків ще не спостерігається. У цьому віці відзначаються здібності до спілкування, елементи практичної свідомості, загальна орієнтація в сфері моральності й тяга до художньої творчості. Все це служить гарною підставою для здійснення ними таких свідомих дій, за які

підлітки вже починають нести моральну й дисциплінарну відповідальність. Цей вік є періодом формування особистості свідомого й відповідального за свої дії суб'єкта.

У дослідженні В.П. Прядеїна відзначено, що підлітки краще осмислюють результат, що має особистісну значимість, причому відповідальність за його реалізацію вони беруть на себе. При наявності позитивних емоцій підлітки прагнуть до досягнення суспільно значимого результату. Мала проінформованість веде до відмови від узяття відповідальності на себе. Один зі шляхів у вихованні відповідальності підлітка, на думку Л.О. Радзиховського, Л.А. Косолапової, – включення підлітків у вироблення цілей і програм спільної діяльності, у здійснення й аналіз діяльності, результатів і їхньої участі в ній [4].

Результати психологічних досліджень свідчать про те, що саме у підлітковому віці відбуваються важливі зрушення в моральному розвитку особистості. Цьому сприяють соціальна ситуація розвитку підлітка, підвищення вимог до нього, зміна специфіки і ускладнення навчальної діяльності. На основі цього виникає прагнення до самоствердження самостійності, потреба у самопізнанні.

Змусити школяра бути відповідальним неможливо, оскільки моральні норми суспільства включаються в саморегуляцію поведінки тільки тоді, коли вони стають внутрішнім законом, суб'єктивно значущим надбанням особистості. Це можливе лише за умов включеності індивіда в цей процес як активного суб'єкта [5]. Характерними для підлітків типами відповідальності є: внутрішня відповідальність, зовнішня (виконавська) відповідальність, ситуативна відповідальність, прагматична відповідальність, безвідповідальність.

Важливими напрямками розвитку відповідальності у дітей підліткового віку є розвиток їх суб'єктів відповідальності, розширення змісту та обсягу предмета, інтеріоризація інстанції відповідальності. А також повноцінне педагогічне керування розвитком відповідальності у підлітків полягає в стимулюванні та організації умов прояву суб'єктності школярів у різних видах діяльності,

підкріпленні відповідальної поведінки, нейтралізації негативної дії чинників безвідповідальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Вивчення особливостей прояву відповідальності у підлітків проводилося на базі Миколаївської ЗОШ №3 міста Миколаївка Донецької області. Експериментальну вибірку склали підлітки, які навчаються у 8-9 класі загальною кількістю 40 осіб, з яких 22 чол. – представники чоловічої статі і 18 чол. – жіночої. Середній вік досліджуваних – 14-15 років.

Для реалізації поставленої мети застосовувались наступні **методи і методики:** спостереження, бесіда, анкетування, методика «Чи відповідальна ви людина» (А. Махнач), методика «Мотивація успіху й остраху невдач» (А. Реан), методика «Вольові якості особистості» (Н.Б.Стамбулов), методика «Шкала совісності» (В.В. Мельников, Л.Т. Ямпольський), методи математичної статистики.

Однією з задач нашого дослідження було збирання загальних даних про випробуваних учнів за допомогою розробленою нами анкети. Аналіз анкетних даних показав, що серед підлітків нашої вибірки є ті що вважають себе відповідальними це тільки 10%, та 50% підлітків себе такими не вважають. Це характеризує їх як людей схильних до спонтанних – а іноді й непослідовних рішень. Вони легковесно ставляться до своїх обов'язків, і до життя в цілому. Уходять від відповідальності, перекладаючи її на інших.

Для дослідження особливостей прояву відповідальності у підлітків ми поділили їх на дві групи. В першу групу Гв. увійшли підлітки з високим та середнім рівнем самооцінки відповідальності. У другу групу Гнв. увійшли підлітки з низьким рівнем самооцінки відповідальності, що склало 50%.

Аналізуючи отримані результати по групах, ми встановили, що підлітки групи Гв всі 100% мають розвинуту мотивацію на успіх. Вони впевнені у собі, у своїх силах, відповідальні, ініціативні й активні. Їх відрізняє наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість.

Розвинуту мотивацію на острах невдач мають тільки підлітки групи Гнв., що складає (30%). Це свідчить, що вони відрізняються підвищеною тривожністю,

низькою впевненістю у своїх силах. Їм властиво шукати причину, щоб відмовитися від виконання відповідального завдання, а при необхідності вирішення дуже відповідальних завдань впадають в стан, близький до панічного. Вони не схильні проявляти наполегливість у досягненні мети й воліють ставити перед собою середні по труднощам завдання.

Вивчення вольових якостей особистості показало, що у підлітків групи Гв більше чим у підлітків групи Гнв проявляються такі вольові якості як цілеспрямованість, сміливість, рішучість, наполегливість, завзятість, ініціативність, самовладання й витримка. У підлітків групи Гнв. не виявлені високі рівні в розвитку вольових якостей як цілеспрямованість, самовладання й витримка.

Діагностика ступеню поваги до соціальних норм і етичних вимог встановила, що серед підлітків групи Гв. виявлено високий рівень прояву совісності. Серед підлітків групи Гнв. високого рівня не виявлено, у них переважає низький рівень совісності. Можливо це пов'язано ще з тим, що у підлітків ще не сформувалися моральні якості особистості, а також з тими процесами, що відбуваються сьогодні у суспільстві. Випробувані вважають, що дотримання законів не є обов'язковим. Не вважають обов'язковим завжди додержуватися почуттів боргу й відповідальності. А читати книги, статті на теми моралі й моральності їм не властиво.

Після проведення діагностуючого експерименту був зроблений кореляційний аналіз з метою виявлення взаємозв'язку між особистісними властивостями особистості і відповідальності у підлітків. Проведений кореляційний аналіз встановив, що між рівнем самооцінки відповідальності у підлітків існує прямий значимий зв'язок з мотивацією на успіх; з вольовими якостями особистості, такими як: цілеспрямованість, наполегливість, завзятість, ініціативність, сміливість, самовладання та витримка, а також з такою якістю особистості як совісність.

Таким чином нами встановлено, що у підлітків з низьким рівнем самооцінки відповідальності проявляється низький рівень розвитку вольових якостей особистості, а це негативно відображається на розвиток особистості підлітка.

Вивчивши кореляційні зв'язки, ми прийшли до висновку, що чіткого уявлення про відповідальність в учнів не сформовано. Загальну суть відповідальності вони розуміють недостатньо. Прагнучи до досягнення суспільного й особистісно-значимого результату у відповідальних справах, вони не завжди співвідносять свої бажання й можливості. Тому на підлітків необхідно звернути увагу не тільки шкільних психологів, але й учителів, а так само й батьків підлітків.

Висновок і перспективи подальших досліджень.

У справжнім дослідженні під відповідальністю розуміється цілісна інтегративна, функціонально значима якість особистості, що визначається наявністю установок на відповідальність, знанням і усвідомленням особистістю сутності відповідальності, відповідальним відношенням до дійсності й досвідом відповідальної поведінки. Структура відповідальності являє собою цілісне сполучення мотиваційного, когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів. Синтез структурних компонентів відповідальності перетворює їх у стійке утворення – якість, що виражає соціальну спрямованість особистості.

Для повноцінного розвитку особистості, як суб'єкта життєдіяльності, необхідно створювати соціально-психологічні умови для становлення у дітей автономної відповідальності, як найважливішої риси людини - творця й володаря своєї долі. Ці умови повинні забезпечувати, насамперед, прояв самостійності, критичності особистості яка дорослішає, широких можливостей прояву власної індивідуальності, вибору варіантів поведінки й форм самоствердження й самореалізації.

В подальшому планується дослідження цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу на формування й розвиток особистісних новоутворень, які сприяють розвитку відповідальності підлітків за своє власне здоров'я.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Дементий Л.И. Ответственность: типология и личностные основания. – Омск, 2001. – 145 с.
3. Прядеин В.П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности: Дис. ... доктора психол. наук. 19.00.07 – Екатеринбург, 1999.
4. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Дис... д-ра психол. наук: / АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1997. – 410 с.
5. Хелькама К. Развитие ответственности в онтогенезе // Проблемы психологии личности: Советско-финский симпозиум / К. Хелькама. – М.: Наука, 1982. – С. 148-154.